

Mégis, kinek a kánonja? Írók hatalmpolitikai hovatartozása és a hatalmi változások hatása a kánonra

P. MÜLLER PÉTER

„Ha az ember – és a társadalom – csak arra képes emlékezni, ami a mindenkori jelen vonatkoztatási keretein belül múltként rekonstruálható, akkor pontosan az merül feledésbe, aminek az adott jelenben nincsenek vonatkoztatási keretei. Más szóval, egy meghatározott személy egyéni emlékezete kommunikációs folyamatokban való részvétele révén épül ki. [...] Az ember kommunikációban él és marad fenn; ha ez utóbbi megszakad, illetve ha a kommunikációban közvetített valóság vonatkoztatási keretei változást szenvednek vagy akár elenyésznek, a következmény: felejtés.” (Jan Assman)¹

Az alábbiakban Dobozy Imre (1917–1982) – és érintőlegesen Darvas József (1912–1973) –, illetve Václav Havel (1936–2011) dramatikusan műveinek kanonizáltságát, ennek változásait tekintem át, benne a kánonban elfoglalt hely rehabilitációjának indokolatlanságát és/vagy indokoltságát.

Bármennyire is tabuként kezelte a Kádár-rezsim 1956-ot, ez a történelmi esemény az 1980-as évek végi magyar rendszerváltás előtti évtizedekben is többször témája volt drámai és színpadi műveknek, amelyek azt is megmutatják, hogy ugyanaz a történelmi korszak, esemény miként jeleníthető meg eltérő értékelésekkel, értelmezésekkel a különböző drámaírók és rendezők nemzedékeiben. Bizonyos esetekben (így 1956-tal ösz-

szefüggésben is) jelentős átrendeződés következett be az irodalmi-művészi kánonban, amely jelenség nem véletlenül függ össze a politikai változásokkal.

E kánonbeli változást jól példázza, hogy a következő idézetben említett szerzők a 21. század elején az irodalom- és színháztudomány szempontjából irrelevánsnak tűnnek, közel négy évtizede azonban *A színház világtörténete* 1986-ban megjelent második, bővített kiadásában a magyar drámát reprezentálva még így szerepeltek.

„A tematikus, sematikus követelmények megszűnésével a magyar drámairodalom nagyszabású történelmi önvizsgálatba kezdett. A késedelem nélkül bemutatott új művek aktualitása megragadta a közönséget, amely önsorsát látta újra peregni a színpadokon. Vészi Endre *Fekete báránya* nyitotta meg a sort, ezt követte a Vígszínházban Mesterházi Lajos *Pesti emberek* című nagyszabású tablósorozata és Dobozi [sic!] Imre *Szélvihar* című, a közelmúlt eseményeit felidéző, a falu konfliktusait feltáró munkája. 1959-ben Darvas József az értelmiségi rétegek dilemmáiról szólt a *Kormos égben*.”²

Dobozynak ez volt az első darabja – mint Siklós Olga az 1945 utáni évtized drámáiról írott kötetében említi: „Dobozy Imre *Szélvi-*

¹ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2004), 37.

² HONT Ferenc, főszerk., *A színház világtörténete. I.–II.* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), II. 630.

har-jával avatott a Jókai Színház közérdeklődésű új drámaíróit”.³ Bár hivatásos színházak műsorára csak ekkor – 1958-59-ben – került, a *Szélvihar* három egymást követő válogatásban szerepelt a *Mai magyar dráma* című középiskolás drámaantológiában, számos kiadásban, és megjelent a szerző *Ősztől tavaszig* című drámakötetében is.⁴ A *Mai magyar drámák* Diákkönyvtár sorozatban kiadott gyűjteményeiben a *Szélvihar* és a *Kormos ég* 1961-ben szerepel először, ekkor a négy kötetbeli dráma között a harmadik és negyedik helyen.⁵ Az 1963-as kiadásban a négy dráma közül már ez a két darab van az első és második helyen.⁶ 1965-ben ugyanez volt a helyzet. Majd 1973-ban, 1976-ban és 1978-ban Dobozy műve már nem kapott helyet a válogatásban, Darvas Józseftől pedig a *Részeg eső* című darabja szerepelt.

A *Szélvihar* 1956 októberének eseményeit nemzeti tragédiaként, és a hatalomra került új politikai rezsim érdekében, nézőpontjából láttatja. A műről az 1974-es kiadás a következő összegzést adja a borító fülszövegében: „Hogyan álltak helyt e nehéz időkben a magyar falu legjobb emberei, hogyan védték

³ SIKLÓS Olga, *A magyar drámairodalom útja 1945–1957* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1970), 384.

⁴ Így például: SZABÓ Ferenc, szerk., *Mai magyar drámák* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965); DOBOZY Imre: *Ősztől tavaszig* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974).

⁵ SZABÓ Ferenc, szerk., *Mai magyar drámák* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961). (Illés Béla: *Szivárvány*; Mesterházi Lajos: *Pesti emberek*; Dobozy Imre: *Szélvihar*; Darvas József: *Kormos ég*)

⁶ SZABÓ Ferenc, szerk., *Mai magyar drámák* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963). (Dobozy Imre: *Szélvihar*; Darvas József: *Kormos ég*; Mesterházi Lajos: *Pesti emberek*; Németh László: *A két Bolyai*)

meg a szocialista tulajdont, hogy folytatták tovább az életet a vihar utáni napokban?”⁷

A darab középpontjában álló egyszerű falusi embereket a mű ellenforradalmi manipuláció áldozataiként mutatja be. Az információk zömét a szerzői instrukciók hordozzák, az alakok között nincs viszonyrendszer. Az ő drámabeli szerepük az, hogy ideológiai kinyilatkoztatásokat tegyenek, és nem az, hogy egymással kommunikációt folytassanak. A darab egésze sem más, mint politikai deklaráció, amelyet sematikus társadalomszerkezettel és didaktikus elemekkel fejez ki a szerző. A mű tanítása egyértelmű: ami 1956 októberében történt, az a politikai rendszert támogató egyszerű embereknek bizonyos marginális, szocializmus-ellenes erők általi megtévesztése volt. A darab a történelmi események után alig pár hónappal íródott, és a Kádár-rezsim megerősítését, apológiáját szolgálta. A mű ilyen szerepe abból a szempontból is érdekes, hogy még a Nagy Imre-per előtt keletkezett, és szemléletével, propagandisztikus jellegével közvetve még a per koncepciók megalapozását is szolgálhatta, erősíthette. A darab gyenge irodalmi-esztétikai jellegét felülírta az általa biztosítani vélt politikai nevelő hatás, ez is magyarázza, hogy az 1960-as években a Szépirodalmi Könyvkiadó miért ezt a darabot próbálta kanonizálni a kortárs drámairodalomból, a tanulóifjúság okulására.

Bár a *Szélvihar* mellett további darabok is érintették vagy tematizálták 1956-ot (így mindenekelőtt Darvas József *Kormos ég* című drámája), Dobozy műve azért érdekesebb a többinél, mert 1985-ben Jeles András színre vitte a *Szélvihart*, *Drámai események* címmel, de ezt a vonatkozást itt nem részletezem, és nem is tekintem a Dobozy-darab kanonizálása részének. Noha a Jeles rendezte előadásban a Dobozy-mű valamennyi szava elhangzott – az instrukciók is –, a színrevitel szubverzív módon bánt a szöveggel, az

⁷ DOBOZY Imre: *Ősztől...*, fülszöveg.

alkalmazott artikulációs, mimikus és gesztikus eszközök a Dobozy-darab bizarr ürességét jelezték.

Dobozy Imre kapcsán a politikával összefüggésben az is említést érdemel, hogy az író 1949-től egy évtizeden át a hivatalos pártlap ('56-végéig *Szabad Nép*, majd *Népszabadság*) munkatársaként dolgozott, volt az MSZMP KB tagja is (1975-1982 között), és Kossuth-díját 1959-ben kapta, az indoklás szerint „a szocialista építést támogató, jelentős publicisztikai tevékenységéért, valamint »Szélvihar« című színdarabjáért és a »Tegnap« című film forgatókönyvéért”.⁸ Darvas József politikai szerepvállalása, politikusi funkciói markánsan jelen vannak az 1945 utáni időszakban. 1945-től 1956-ig országgyűlési képviselő volt, 1947-től négy különféle miniszteri posztot töltött be 1956-ig, 1959-től a Magyar Írószövetség elnöke volt, 1960-tól a Hazafias Népfront alelnöke, 1971-től az Elnöki Tanács tagja. Darvas kétszer kapott Kossuth-díjat, másodszor 1960-ban, akkor – az indoklás szerint – a *Kormos ég* című darabjáért.⁹ A *Szélvihar* és a *Kormos ég* két, Kossuth-díjjal jutalmazott, 1956-ot ellenforradalomként színre vivő darab.

A hatalmi politika által befolyásolt kanonizálás ingadozását jól mutatja, hogy a fentiekben idézett 1986-os *A színház világtörténetében* deklarált jelentőségükhöz képest ennek a kézikönyvnek az első, 1972-es kiadásában Dobozy Imre neve csupán írói névsorokban kerül elő (hét ízben), a *Szélvihar* említetlen, és bár Darvas József neve jóval többször szerepel, de egy-egy művének címe említésén túl egyszer sem.

A Kádár-korszak irodalomtörténeti kézikönyvei közül a hatkötetes *A magyar irodalom története* VI. (1919-től napjainkig) tárgyú, 1966-ban megjelent kötetében az 1956-

ra reflektáló művek kapcsán a következő olvasható:

„Drámairodalmunk számára is az első jelentős feladat és próbatétel az ellenforradalommal való szembenézés, a nemzeti érdekű társadalmi megrázóködtetés ábrázolása volt. Regényirodalmunkhoz hasonlóan tanúbizonyiságot tett arról, hogy a rendkívül bonyolult, közvetlenül politikai, exponáltan ideológiai konfliktust eszmeileg helyesen a munkásosztály világnézetének talajáról s ugyanakkor a sematizmus terheit levetve, művészileg hatásosan tudta megjeleníteni. [...] Dobozy Imre *Szélviharának* (1958) közvetlen mondanivalója, hogy az ellenforradalom átmenetileg megtéveszthette ugyan a parasztokat, de a termelősövetkezeti mozgalmat szétzüllesztetni nem tudta. Az egymással kibékíthetetlenül szembenálló frontok világos felvázolása hatása juttatta érvényre a szenvedélyes írói állásfoglalás agitatív erejét. Míg a *Szélvihar* publicisztikus-politikai megközelítése a konfliktus s ezzel a jellemek némi leegyszerűsítésével járt (a bonyolult helyzetet túlságos nyíltsággal redukálta földesúr–paraszt ellentétre) – addig Darvas József *Kormos ég* című drámája (1959) a társadalmi és személyes összeütközések jegyében fogant, intimebb, elemzőbb. A középpontba helyezett hős – Joó Sándor író – közéleti válságát és katarziszt mint testvér, férj és apa éli át, lelkiismeretébresztően példázva az értelmiség egy részének az ellenforradalom alatti magatartását.”¹⁰

⁸ Idézi BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor, *Filmművészet és kultúrpolitika a művészeti díjak tükrében 1948–1989* (Budapest: Planétás Kiadó, 1998), 86.

⁹ BOLVÁRI-TAKÁCS, *Filmművészet...*, 86.

¹⁰ SÖTÉR István, főszerk., *A magyar irodalom története VI. (1919-től napjainkig)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 1066-1067.

Az 1967-ben megjelent, *A magyar irodalom története 1905-től napjainkig* Dobozy Imrét egy ízben, ott Darvas Józseffel együtt említi. Utóbbinak *Részeg eső* című regényéről ez olvasható ebben a kézikönyvben: „Az utolsó negyed század magyar történelmének döntő fordulatait különböző történelmi fordulópontok drámai szembesítésével egyetlen regénybe tudta sűríteni.” Majd a szöveg így folytatódik:

„Ugyanennek a nemzeti egység problémáira kérdező írói magatartásnak szülötte Dobozy Imre *Holnap folytatjuk* című drámája, amely azt veti fel, milyen belső és külső konfliktusokkal kerül szembe egy értelmiségi, amikor a szocializmus személytelen szolgálata után teljesen kíván azonosulni a szocializmust tudatosan vállalók táborával.”¹¹

(Darvas az 1963-ban megjelent *Részeg eső* című regényéből darabot írt, a Nemzeti Színház 1964-ben mutatta be.)

A kétezres évek első évtizedében megjelent *A magyar irodalom története* III. kötetében Dobozy Imre egyszer kerül említésre, de nem saját jogon, hanem mint a Jeles András *Drámai események* című produkciójának alapját képező szöveg szerzője.¹² Ugyanebben a kötetben Darvas József hat említése közül az első három a II. világháború előtti időszakra vonatkozik, neve felsorolásokban szerepel, majd „Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarországon” című fejezetben az Írószövetség 1959-es újraindítása kapcsán a neve így kerül elő: „... Bölöni György közbejött ha-

¹¹ BÉLÁDI Miklós és BODNÁR György, szerk., *A magyar irodalom története 1905-től napjainkig* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1967), 781.

¹² KÉKESI KUN Árpád, „Az új teatralitás és hatástörténeti helyzete”, in *A magyar irodalom története* III., szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 804–816 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 808.

lála után nem akadt jobb jelölt az elnöki posztra, mint az Írószövetség első, a »zsdanovista« önkény mélypontján felavatott elnöke, Darvas József”.¹³ Pár oldallal később mint a *Kortárs* című folyóirat egyik szerkesztője kap említést.¹⁴ Azaz nem a művei, hanem a funkciói alapján kerül szóba. Végül pedig ugyancsak egy felsorolásban, amelyben olyan írók neve szerepel, akiknek műve alapján Ranódy László filmeket készített (Darvas konkrét műve nincs megemlítve).¹⁵

A fentiek rámutatnak arra, hogy a mindenkori kánon többszörös befolyás alatt áll. Ezekben a példákban a kanonizálás jelentős mértékben hatalmpolitikai szempontoknak van alávetve. Ezt képviselik a Dobozy és Darvas művének biztosított nyilvánosságok (beleértve az alább említendő színházi bemutatóikat), a diákkönyvtár antológiákban az akkori mai magyar dráma kanonikus műveiként való szerepeltetésük, a korszakról írott – ideológiai és pártpolitikai szempontokat érvényesítő – irodalom- és színháztörténeti kézikönyvekben az ezeknek a színdaraboknak tulajdonított jelentőség, valamint a Kossuth-díj, mely a kulturális és művészeti alkotó tevékenységéért odaítélhető legmagasabb magyar állami kitüntetés.

Van azonban egy olyan szempont, amely az eddigiekben nem került említésre, és amely ugyancsak szerepet játszik a mindenkori kanonizálás folyamatában, és ami kevésbé függ az adott korszak hatalmpolitikai és/vagy szakpolitikai direktívájától, vagy ki-

¹³ VERES András, „Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarországon”, in *A magyar irodalom története* III., szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 520–535 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 526.

¹⁴ VERES, „Az írók...”, 528.

¹⁵ GYÖRFFY Miklós, „Párhuzamok és metszéspontok: a Magyar film és az irodalom”, in *A magyar irodalom története* III., szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 623–638 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 624.

vonja magát ezek alól. Ez pedig a kultúrafogasztók által kijelölt hely. Dobozyt és Darvast a fentiekben csak egy-egy '56-os drámájuk kapcsán tárgyaltam, és bátran bocsátkozhatunk abba a feltételezésbe, hogy ezek a művek már kikerültek a színházi- és irodalomtörténeti kánonból. A színháziból már egészen korán, hiszen a *Szélvihar* nyolc kőszínházi bemutatójára 1958-59 során került sor, a *Kormos ég* kilenc kőszínházi bemutatója pedig 1959-1960 folyamán történt.¹⁶ Volt egy további színrevitel sorozat is, amikor vidéki kultúrházakban adták ugyanebben az időszakban,¹⁷ ami azonban inkább tekinthető a hatalmpolitikai és benne a kultúrpolitikai önkény kikényszerítő akaratának, mint a kanonizálás megnyilvánulásának. Kőszínházban az említett kurta időszakot követően soha többet nem játszották Dobozy-nak és Darvasnak ezt a darabját.

De vajon az életművek is a kánon perifériájára jutottak-e? Ez a két 1956-os tárgyú színdarab nem reprezentálja a két író teljes életművét, a színpadit sem feltétlenül. Darvas esetében a *Kormos ég* kilenc bemutatóját követően 1961-ben öt színház mutatta be a *Hajnali tűz* című darabját, majd volt még további tizennégy premierje 1964-től, a leg-

¹⁶ Ezek adatai a színhaziadattar.hu adatbázisban fellelhetők.

¹⁷ VIDÓ Gábor Tamás, „»Kultúrbrigantik« és »a szocialista műsorpolitikáért vívott harc első lövészárka«, in *Eötvözet SZITU 2023*, szerk. DOMA Petra és JÁSZAY Tamás 445-468 (Budapest: ELTE Eötvös Collegium, 2024), 458-459. A kultúrházakban sorra került bemutatókra Vidó Gábor Tamás hívta fel a figyelmemet, felsorolva a *Szélvihar* 1958-1961 közötti, és a *Kormos ég* 1960 februárjától 1962 novemberéig sorra került bemutatóit, melyeket amatőr színjátszócsoporthoz, továbbá katonai kultúr-csoportok tartottak. Ez volt a két színdarabnak a vidéken történő felhasználása az új rezsim 1956-ra vonatkozó propagandájának a terjesztésére.

utolsó 1982-ben (a darabok: *Részeg eső; Zrínyi; Szakadék; A térképen nem található [riportdráma]; Pitypang; Hunyadi*). 1982-től 2024 végéig (e sorok írásáig) többé nem kerül színre Darvas József színdarab.

Más a helyzet Dobozy Imrével, akinek *Holnap folytatjuk* című darabjának 1962-64 során hat premierje volt, és akinek van egy olyan műve, amelyet valószínűleg széles körben ismert, és amelynek 1972 és 2016 között tizenkét színházi bemutatójára került sor. De az is valószínű, hogy ez a Dobozy-mű nem a színpadról ismert, hanem vagy kötetből, vagy filmvászonról. És még mielőtt a művet megnevezném, utalok az 1975-ben, a Magvető Könyvkiadó és a Szépirodalmi Könyvkiadó által kiadott közös sorozatra, melyben „30 év” címmel, a felszabadulás évfordulójára, a megelőző három évtized magyar irodalmából jelentek meg kötetek, Balázs Béla 1946-os *Álmodó ifjúság* című önéletírásától Weöres Sándor *Válogatott versek* című könyvéig. A sorozatban Dobozy Imre is szerepel, akitől nem az eddig emlegetett vonalas munkájának címe áll a kötet borítóján (amelybe ez a műve be sem került), hanem a borítón ez a cím szerepel: *A tizedes meg a többiek*.¹⁸ A könyvben prózai műveiből olvasható válogatás. A kötet a Moly könyvesblogon 89%-os értékeléssel áll.

A Keleti Márton által 1965-ben rendezett film nyitó stáblistája Dobozy-t nevezi meg szerzőként, ahogy a színházi bemutatók is. A világhálón vannak a film szerzőségével kapcsolatban ettől eltérő állítások is, például az, hogy a filmet Szász Péter írta Dobozy művéből, ám a film stáblistája egyértelműen Dobozy-t tünteti fel íróként, Szász mint konzultáns van említve. A filmet Pécs művészmozija, az Apolló, 2024. szeptember 19-én (egy ízben) vetítette. Ritka alkalom, de mégis tekinthetjük a kanonizálás részének, a ká-

¹⁸ DOBOZY Imre, *A tizedes meg a többiek*, (Budapest: Magvető Könyvkiadó – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975).

nonban tartás apró gesztusának a fentieket, a kisregény és a film ismertségét és népszerűségét, szállóigévé vált mondatait, ami az intézmények révén történő kanonizálás mellett rámutat a befogadói közösség által a mindenkori kánonba emelt és/vagy abban tartott művek eltérő megítélésére.

A pártállami önkényt kiszolgáló, és annak haszonélvezőjeként tevékenykedő Dobozy Imre és Darvas József példájától és útjától markánsan eltér a cseh Václav Havel kanonizációjának alakulástörténete.

A fentiekben említett világszínházi kézikönyvben Václav Havel háromszor kerül említésre. Először egy szerzői névsorban, mint akik révén „a cseh színművészet ismét megtalálta az utat a külföldi színpadokra”.¹⁹ Második említése abban a kontextusban kerül elő, amelyet a kötet így összegez: „Az 1968-1969-es politikai válság és annak megoldása változásokat idézett elő a cseh színházi életben”.²⁰ Így tudva le a demokratizálódási folyamat leverését és az ország katonai megszállását, számos művész emigrációját vagy betiltását. Havel 1969 után a betiltott szerzők közé került, amiről a kézikönyv arcátlan eufemizmussal így fogalmaz: „Václav Havel [...] elhallgatott”.²¹ Az író harmadik említése a magyar színház 1956 utáni külföldi drámák felé történő nyitása apropóján fordul elő, egy tizenhat nevet tartalmazó felsorolásban.²²

Ez utóbbi kapcsán azt szükséges ehhez hozzátenni, hogy Havelre a hatvanas évek derekán a magyar színház és kiadói politika is gyorsan reagált, a *Kerti ünnepélyt* a Katona József Színház 1965-ben, *A leiratot* a Nemzeti, valamint a miskolci színház a következő

két évben műsorára tűzte. Az utóbbi darab 1967-ben egy antológiában, Havel harmadik ifjúkori drámája, *A figyelemösszpontosítás csökkent lehetősége* 1969-ben a *Nagy Világ*-ban megjelent. Aztán húsz év szünet következett, Havel '89 őszéig tiltott szerző volt otthon (és ezzel a keleti blokkban is).

Amikor Martin Esslin *The Theatre of the Absurd* című, először 1961-ben megjelent könyvét a második kiadásra átdolgozta és kibővítette, három kelet-európai szerzőt vett fel a kötetbe: Mrozeket, Rożewiczet és Havelt. Az 1936-ban született Havel ebben az 1968-as kiadásban a kötetben tárgyalt legfiatalabb drámaíró volt.²³ Esslin az író két művét említi (egy-két oldalas elemzés formájában), a *Kerti ünnepélyt* és *A leiratot*. A két Esslin által taglalt mű a '63-as és a '65-ös prágai ősbemutatót követően rövidesen angolul is megjelent. *A leiratot* 1968-ban Joseph Papp vitte színpadra New Yorkban, és a darab elnyerte az Off-Broadway Obie-díját az 1967-68-as évad legjobb külföldi drámája kategóriában. Aztán – mint már említettem – húsz év szünet következett, nemcsak a magyarországi publicitás terén, hanem Havel hazai sorsában is. A Cseh Színházi Intézet adatbázisában ebből a két évtizedből három Havel-darab színrevitele szerepel (a *Koldusopera* [megírás 1972, bemutató 1975], az *Audiencia* [megírás 1975, bemutató 1976] és az *Appellplatz II* [1978]). Ezekre a Charta '77 előtti időszakban, és az erre adott pártállami retorziót megelőzően került sor.

Magyarországon 1968 és 1989 között nem volt Havel bemutató, és 1989-ig műve sem került kiadásra. A rendszervált(oz)ás időszakában aztán sorra jelentek meg munkái: a *Largo Desolato* (1989) című, öt színdarabját

¹⁹ HONT, *A színház...*, II. 546.

²⁰ Uo., 549.

²¹ Uo., 546.

²² Uo., 631.

²³ Martin ESSLIN, *The Theatre of the Absurd* (London: Pelican Books, 1968, 2nd edition). A Havelnél egy évvel fiatalabb Tom Stoppard (1937) csupán említve van pár sorban, míg Havel saját fejezetet kap, pár oldal terjedelemben.

tartalmazó drámakötet;²⁴ a *Távkihallgatás / Tiltakozás* (1989) című interjúkötete és vele egy egyfelvonásos;²⁵ majd a *Területrendezés / Kísértés* (1990) című könyv, mely két egészestés drámáját tartalmazza.²⁶ Ekkor indultak újra a magyarországi bemutatók. Míg a betiltása előtt összesen a fent említett két magyar bemutatója volt, 1989-90-ben hat (ebből négyszer az *Audiencia* című egyfelvonásos). Aztán a kiadói és színházi érdeklődés elapadt. 1990 óta nem jelent meg Havel drámakötet Magyarországon, és az azóta eltelt időszakban – e sorok írásáig – összesen négyszer volt színpadon. Mondhatjuk tehát, hogy Havel kikerült a kánonból, vagy annak a perifériájára szorult, legalábbis Magyarországon. (Közéleti írásaiból három magyar nyelvű válogatáskötet látott napvilágot 1990 után, ebből kettő Pozsonyban.²⁷)

A nemzetközi kanonizálás része volt a csehszlovákiai betiltás előtti időszakból a fentebb említett Esslin-kötet és az amerikai bemutató. Ami a betiltás időszakában épp fordított utat járt be, mint a csehszlovák és magyar elnémitás. Természetesen nincs rálátásom a globális fogadtatástörténetre, valamennyire az angolszász recepcióra igen. És persze a teljes hiányhoz képest a kevés is soknak látszik, vagy annak számít. Egy régebbi munkámban²⁸ összegyűjtöttem Havel

²⁴ Václav HAVEL, *Largo Desolato* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989).

²⁵ Václav HAVEL, *Távkihallgatás / Tiltakozás* (Budapest: Interart, 1989).

²⁶ Václav HAVEL, *Területrendezés / Kísértés* (Budapest: Interart, 1990).

²⁷ Václav HAVEL, *A kiszolgáltatottak hatalma* (Pozsony: Madách, 1991); Václav HAVEL, *Kérem, röviden!* (Budapest: Ulpius-ház, 2007); Václav HAVEL, *A szabadság igézete* (Pozsony: Kalligram, 2012).

²⁸ Péter P. MÜLLER, *Central European Playwrights Within and Without the Absurd: Václav Havel, Sławomir Mrożek, and István Örkény* (Pécs: University Press, 1996), 101-102.

1970 és 1990 közötti brit bemutatóinak adatait. A honi betiltása kezdetétől 1990-ig tizenkét színházi premierje volt Angliában, többségük Londonban. 1971-ben a BBC sugározta *A leirat* televízióváltozatát, az *Audiencia* televízióváltozatában Vanek szerepét Harold Pinter játszotta 1977-ben (akinek drámaírói karrierje melletti színészi pályafutása ötven évet fog át).

A leirat angol nyelvű kiadásához (*The Memorandum*) Tom Stoppard írt előszót 1980-ban.²⁹ 1982-ben az irodalmi Nobel-díjas Samuel Beckett *Katasztrófa* című szkeccsét Václav Havelnek ajánlotta. Havelnek valamennyi fontosabb színpadi munkája megjelent Angliában, illetve Amerikában az 1990-es évek elejéig. Válogatott drámáit a Faber and Faber 1992-ben, a Grove Press 1993-ban adta ki.³⁰ Ugyanitt színpadi munkái mellett korábban megjelent a *Levelek Olgának*, a *Távkihallgatás* című interjúkötete, és az *Igazságban élni* című esszégyűjteménye. A neki ajánlott művekre visszatérve: Tom Stoppard 2006-os *Rock and Roll* című drámáját³¹ Václav Havelnek ajánlotta (aki személyesen vett részt a londoni Royal Courtban tartott ősbemutatón, melyen Mick Jagger és David Gilmour is megjelent.)

A nemzetközi (szűkebben angolszász) recepciónak ez a jellege, mértéke nem függetleníthető a politikai dimenziótól.

A hazai, magyarországi recepció Dobozy és Darvas esetében azt mutatja, hogy az önkényuralmi rendszer fenntartásában való szerepvállalás, az irodalomnak, színháznak

²⁹ Václav HAVEL, *The Memorandum*, transl. Vera BLACKWELL, intro. Tom STOPPARD (New York: Grove Weidenfeld, 1980).

³⁰ Václav HAVEL, *The Garden Party and Other Plays* (New York: Grove Press, 1993).

³¹ Tom STOPPARD, *Rock 'n' Roll* (London: Faber and Faber, 2006); magyarul: *Rock and Roll*, ford. MERÉNYI Anna, in Tom STOPPARD, *Hapgood / Rock and Roll* (Budapest: Európa, 2007), 115-214.

propaganda célokra történő alávetése mulékonnyá teszi a műveket. A hatalompolitika ideig-óráig felszínen tarthatja ezeket az alkotásokat, de mivel az önkényuralmi politika egyik fő célja a jelen uralása, és az ennek való behódolás kikényszerítése, az ezt kiszolgáló műveket, szerzőket is idővel marginalizálja, a kánon perifériájára vagy azon kívül helyezi, különösen abban az esetben, ha a hatalmi berendezkedés jelentősen átalakul – mint az történt a kelet-közép-európai régióban 1989-1990 során.

Dobozy és Darvas kanonizáltságának alakulásával, lényegében mellőzötté válásával szemben Václav Havel cseh bemutatóinak száma a Cseh Színházi Intézet adatbázisa szerint közelíti a kétszázat, amiből 23 volt 1988 előtti.³² De vajon jó drámaíró-e Havel? A sok cseh bemutató ezt látszik igazolni. Vagy azt, hogy a cseh színházakat nem befolyásolta 1989-től 2003-ig az a tény, hogy e közel másfél évtizedben Havel köztársasági elnök volt. 53 bemutatója esik erre a tizen-négy évre. És az is az irodalmi jelentőségét látszik mutatni, hogy Beckett, Stoppard neki ajánlotta egy-egy színpadi művét, nyugaton kiadták darabjait. Megítélésem szerint azonban ez a fogadtatás nem függetleníthető Havelnek a csehszlovák önkényuralmi rendszerrel szemben tanúsított magatartásától, ellenzéki tevékenységétől, az ezt politikai üldözéssel és közel öt éves börtönbüntetéssel megtorló pártállami elnyomástól.

Stoppard *A leirathoz* írott rövid előszavában hosszan idézi Havelnek az elítélését megelőzően a bírái előtt elmondott beszédét.³³ Gyűjteményes kötete 1993-as amerikai kiadásának 17 soros ismertetője nyolc drámacím felsorolást követően Havel politikai „pályafutását” vázolja a Charta '77 szöveg-

³² <https://vis.idu.cz/Productions.aspx?lang=en> – az adatbázisban a szerző nevével lehet a bemutatóira keresni.

³³ STOPPARD, „Introduction”, in HAVEL, *The Memorandum...*, vi-vii.

ségétől az 1989 decemberi államfővé választásáig, eközben politikai esszéit említve meg.

„1979-ben négy és fél év börtönre ítélték a cseh emberjogi mozgalomban való részvételéért; a börtönből feleségének írott leveleiből született a *Levelek Olgának* (1988) című könyve. 1983 januárjában egészségi okok miatt szabadon bocsátották, mielőtt a büntetését letöltötte volna. 1986-ban elnyerte a legmagasabb holland kulturális elismerést, az Erasmus-díjat. 1989-ben segített megalapítani a Civil Fórumot, negyven év után az első legális ellenzéki mozgalmat Csehszlovákiában; és 1989 decemberében Csehszlovákia elnökévé választották.”³⁴

Martin Esslin említett könyve bővített harmadik kiadásában, mely először 1980-ban jelent meg, a két Havel-darabot bemutató fejezetet megtoldja egy bekezdéssel, amely az író pályájának politikai vonatkozását emeli ki, hangsúlyozva, hogy a két említett dráma szerepet játszott a Prágai Tavasz előkészítésében, ami megelőzte Csehszlovákia 1968 augusztusi szovjet megszállását. A kiegészítés azzal zárul, hogy

„Havel az egyik legkiemelkedőbb szószólója annak a mozgalomnak, hogy a Helsinkii megállapodásban az emberi jogokra vonatkozó rendelkezéseket hajtsák végre. A csehszlovák helyzettel szatirikus módon foglalkozó néhány darabját előadták Németországban, Skandináviában és Britanniában.”³⁵

Amikor első magyarnyelvű drámakötete 1989-ben megjelent, recenziót írtam a könyvről az újvidéki *Híd* című folyóiratba, „Séma és el-

³⁴ HAVEL, *The Garden Party...*, 275.

³⁵ ESSLIN, *The Theatre...*, 3rd edition, 1987, 326.

lenséma” címmel. Ott úgy fogalmaztam, hogy Havel

„a szocreál sematikus apológiájával szemben egy olyan ellensematizmust művel, amely szemléletében és világképében [...], a megformálás szempontjából nem nagyon tud a közvetlen közlésnél mélyebbre hatolni, s így esztétikájában nem több egy etikailag méltányolható ellensematizmusnál”.³⁶

Darabjainak ezzel a vonásával Václav Havel is tisztában volt. *Távkihallgatás* című interjúkötetében kijelentette, hogy „ezek a darabok jelentős mértékben jelszerűek, jelkép-szerűek, sematikusak”.³⁷ Majd drámaíróként a következőképpen jellemezte önmagát: „a magam szűkreszabott poétikájának keretein belül talán eredeti módon tudok írni, de ha olyan feladattal kerülnék szembe, ami akár csak egy kicsit is eltér ettől a poétikától, valószínűleg csúfos kudarcot vallanék.”³⁸ Ez a szűkösség és korlátozottság alapvonása Havel mechanikus ismétlődésekre, sémákra redukált színpadi szövegeinek, melyeknek a szocialista pártállami rezsimről adott állásfoglalásának a hitele és morális jelentősége elvitathatatlan, ám esztétikai jelentősége nem kimagasló.

Havelnek a politikai szerepvállalással összefüggő művészi megítélése 1990-től nem sokban különbözött a megelőző korszakétól. Csak az előjel változott. Az ellenzéki tevékenységet a pártállam az írói munkásság területén is büntette, a nyugati demokráciák pedig szolidaritást tanúsítottak iránta (és ezzel a művei iránt) ebben az időszakban. Majd pedig a hatalomra jutott ellenzékit íróként is

³⁶ P. MÜLLER Péter, „Séma és ellenséma: Václav Havel: *Largo desolato: Öt színmű*”, *Híd* 54, 5. sz. (1990): 602–604.

³⁷ HAVEL, *Távkihallgatás...*, ford. VARGA György, 212.

³⁸ Uo., 221.

általános elismerés övezte és övezi, ám ez döntően Csehországra korlátozódik, ahol folyamatosan játsszák a darabjait. Ami nem mondható el Magyarországról.

A kanonizálásnak van egy olyan dimenziója, amelyről eddig nem ejtettem szót, de amelyet Havel esetében indokolt tekintetbe venni, ez pedig a kultusz jelensége. Egy személyhez kapcsolódó kultusz alapulhat az illető alkotásain, munkásságán, illetve alapulhat a magatartásán, személyiségének megítélésén. Václav Havel esetében a kanonizálás részben kultuszépítéssé alakult, amelyben meglátásom szerint mind az írói munkássága, mind a politikai szerepvállalása szerepet játszott. E kultusz mibenlétére három példát hozok fel.

Az első – amit lehet intézményesülésnek is hívni –, hogy New Yorkban működik egy cseh kulturális centrum, amelyet Václav Havel Központnak hívnak. A második, hogy ennek a központnak a jelen írás elkészítésének idején a fő rendezvénye 2024. szeptember 25-én Václav Havel örökségének megünneplése volt. A „Híd a reményért” elnevezésű esemény felhívásában többek között ez volt olvasható: „Az ünneplésben csatlakozik hozzánk – mások mellett – Martina Navratilova, tenisz ikon. [...] Az est során átadásra kerül [...] egy veszélyben forgó bátor író számára »A béke megzavarásának díja«”.³⁹

A 2024. évi díjat megosztva a következő két személy kapta (részlet az indoklásból): Arundhati Roy (1961), indiai író és aktivista. Főbb írói díjai: *God of Small Things (Apró dolgok istene)*, 1997 – Man Booker Prize (1997); Norman Mailer Prize (2011); PEN Pinter Prize (2024). Aktivistaként küzd a globalizáció, az USA világpolitikája, India nukleáris fegyverpolitikája ellen. 2010-ben lázadással vádolták meg a hatóságok egy „India-ellenes” szónoklatáért. E 14 évvel ezelőtti megnyilatkozásá-

³⁹ <https://havelcenter.org/2024/07/16/save-the-date-bridge-for-hope-2024/>

ért 2024 júniusában fogták perbe. Amennyiben elítélik, sokéves börtönbüntetés vár rá.

Toomaj Salehi (1990) iráni rapper, hazája társadalmi kérdéseiről és az Iszlám Állam kormányának politikájáról szóló tiltakozó dalairól ismert. 2023-ban elnyerte a Szólás-szabadságért Művészeti Díjat (Freedom of Expression Art Award) az Index on Censorship (1972-ben alapított) nemzetközi szervezettől. 2023 júliusában az iráni kormány hat év börtönbüntetésre ítélte a 2022-es iráni tüntetéseken való részvétele miatt. A börtönben kegyetlenül megkínozták. 2024 áprilisában halára ítélték a 2022-23-as „Nő, Élet, Szabadság” mozgalomban való részvételéhez kapcsolódó vádak alapján. Az ítélet végrehajtását 2024 júniusában felfüggesztette a legfelső bíróság, új tárgyalást előírva, ami ugyancsak vezethet halálos ítélethez.

A Havel nevével fémjelzett díjak művészeket ismernek el, ám az elismerést a politikai tevékenységük alapján kapják.

A harmadik példa pedig egy amerikai székhelyű (Phoenix, AZ), nemzetközi tanulmányokat szervező központnak (Center for Education Abroad) az Angol-Amerikai Egyetemmel (Anglo-American University) együttműködésben Prágában 2024 tavaszi szemeszterére meghirdetett egyetemi kurzusa: LIT 406 Vaclav Havel: Theater, Politics & Dissent (Václav Havel: Színház, politika és ellenzékiesség) címmel. A kurzusleírás ezzel kezdődik: „A kurzus elsődleges célja, hogy megismertesse a hallgatókkal Václav Havelt, az 1989-es bársonyos forradalom központi alakját, Csehszlovákia első posztkommunista elnökét, és ezt megelőzően a vezető politikai ellenzékit és avantgárd drámaíróit.”⁴⁰ Mint az ismertetőből is látszik, a politikusi

⁴⁰

<https://www.ceastudyabroad.com/program/course-details/full-curriculum-922/spring-2024-spring-semester-15390/lit-406-vaclav-havel-theater-politics-and-dissent-12984-10011>

tevékenység, magatartás áll előtérben, amit kiegészít az írói munkásság. Mintha az előbbi legitimálná az utóbbit.

Zárásul egy sokat vitatott, a nyugati kánonnal foglalkozó kötetre hivatkozom, kitégítve (és egyben leszűkítve) a fentiekben bemutatott eseteket, amelyekben – egyrészt – a politikai szerepvállalás nyilvánvaló hatást gyakorolt a kanonizáltság alakulására, amit – másrészt – a politikai rendszerben bekövetkezett változások is befolyásoltak.

Harold Bloom *The Western Canon* című kötetének⁴¹ IV., „A kaotikus kor” című fejezetéhez fűzött függelékében („Kanonikus prófécia”) ugyanazon az oldalon a következő cseh és magyar szerzőket és műveiket sorolja fel, mint a kanonizáltság lehetséges példáit:

CZECH

- Karel Čapek: *War with the Newts; R.U.R.*
- Vaclav Havel: *Largo Desolato*
- Milan Kundera: *The Unbearable Lightness of Being*
- Jaroslav Seifert: *Selected Poems*
- Miroslav Holub: *The Fly*

HUNGARIAN

- Attila József: *Perched on Nothing's Branch*
- Ferenc Juhász: *Selected Poems*
- Laszlo Németh: *Guilt*

A felsorolást nyilvánvalóan befolyásolja, hogy melyik szerző művei olvashatók idegen (angol) nyelven, vagy – színdarabok esetében – melyek vannak jelen a nemzetközi színpadokon. Ez a horizont azonban kivezet a fentiekben előtérbe állított nézőpontból, és játékba hozza a kulturális transzfer, a könyv- és színházpiaci megfontolások, fordítói kapcsolatok és lehetőségek, és sok egyéb tényező szempontjait, amelyek a kánonalkotás

⁴¹ Harold BLOOM, *The Western Canon* (New York: Harcourt Brace & Co., 1994).

és kánonalakítás folyamatában szerepet játszanak, illetve játszhatnak.

Bibliográfia

- ASSMANN, Jan. *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Fordította HIDAS Zoltán. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2004.
- BÉLÁDI Miklós és BODNÁR György, szerk. *A magyar irodalom története 1905-től napjainkig*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1967.
- BLOOM, Harold. *The Western Canon*. New York: Harcourt Brace & Co., 1994.
- BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor. *Filmművészet és kultúrpolitika a művészeti díjak tükrében 1948–1989*. Budapest: Planétás Kiadó, 1998.
- DOBOZY Imre. *Őszől tavaszig*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974.
- DOBOZY Imre. *A tizedes meg a többiek*. Budapest: Magvető Könyvkiadó – Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975.
- ESSLIN, Martin. *The Theatre of the Absurd*. London: Pelican Books, 1968, 2nd Edition.
- ESSLIN, Martin. *The Theatre of the Absurd*. London: Pelican Books, 1987, 3rd Edition.
- GYÖRFFY Miklós. „Párhuzamok és metszéspontok: a Magyar film és az irodalom”. In *A magyar irodalom története* III., szerkesztette SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 623–638. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- HAVEL, Václav. *The Memorandum*. Translated from the Czech by Vera BLACKWELL. Introduced by Tom STOPPARD. New York: Grove Weidenfeld, 1980.
- HAVEL, Václav. *Largo Desolato*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989.
- HAVEL, Václav. *Távkihallgatás / Tiltakozás*. Budapest: Interart, 1989.
- HAVEL, Václav. *Területrendezés / Kísértés*. Budapest: Interart, 1990.
- HAVEL, Václav. *A kiszolgáltatottak hatalma*. Pozsony: Madách, 1991.
- HAVEL, Václav. *The Garden Party and Other Plays*. New York: Grove Press, 1993.
- HAVEL, Václav. *Kérem, röviden!* Budapest: Ulpius-ház, 2007.
- HAVEL, Václav. *A szabadság igézete*. Pozsony: Kalligram, 2012.
- HONT Ferenc, főszerk. *A színház világtörténete. I.–II.* Budapest: Gondolat Kiadó, 1986.
- KÉKESI KUN Árpád. „Az új teatralitás és hatástörténeti helyzete”. In *A magyar irodalom története* III., szerkesztette SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 804–816. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- MÜLLER, Péter P. *Central European Playwrights Within and Without the Absurd: Václav Havel, Sławomir Mrożek, and István Örkény*. Pécs: University Press, 1996.
- P. MÜLLER Péter. „Séma és ellenséma: Václav Havel: Largo desolato. Öt színmű”. *Híd* 54, 5. sz. (1990): 602–604.
- SIKLÓS Olga. *A magyar drámai irodalom útja 1945–1957*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1970.
- SÖTÉR István, főszerk. *A magyar irodalom története VI. (1919-től napjainkig)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966.
- STOPPARD, Tom. *Rock 'n' Roll*. London: Faber and Faber, 2006.
- STOPPARD, Tom. *Rock and Roll*, ford. MERÉNYI Anna. In Tom STOPPARD. *Hapgood / Rock and Roll*, 115–214. Budapest: Európa, 2007.
- SZABÓ Ferenc, szerk. *Mai magyar drámák*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961.
- SZABÓ Ferenc, szerk. *Mai magyar drámák*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963.
- SZABÓ Ferenc, szerk. *Mai magyar drámák*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965.
- VERES András. „Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarországnán”. In *A magyar irodalom története* III., szerkesztette SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, 520–535. Budapest: Gondolat Kiadó, 2007.
- VIDÓ Gábor Tamás. „»Kultúrbrigantik« és »a szocialista műsorpolitikáért vívott harc első lövészárka«”. In *Eötvözet SZITU 2023*, szerkesztette DOMA Petra és JÁSZAY Tamás, 445–468. Budapest: ELTE Eötvös Collegium, 2024.